

ŐSKORI SÁNCOK, KÖZÉPKORI FÖLDVÁRAK

A BÜKK-VIDÉK KULTÚRTÖRTÉNETI ÉRTÉKEINEK ATLASZA

BÜKKI NEMZETI PARK IGAZGATÓSÁG
EGER, 2018

IMPRESSZUM

Szerkesztették: Baráz Csaba, Holló Sándor

Írták és a fotókat készítették:

Dr. Pusztainé Dr. Fischl Klára (P. F. K.),
Holló Sándor (H. S.), Dr. Mordovin Maxim (M. M.),
Dr. V. Szabó Gábor (V. Sz. G.),
Dr. Szörényi Gábor András (Sz. G. A.)

A fordítást készítették: Dr. Baros Zoltán,
Dr. Kiss Gábor

Borító fotó: Őszi ködtengerben
a Verepce-bérc (Holló Sándor)

Címloldal fotó: Sajónémeti, Várhegy (Czajlik Zoltán)

Térképszerkesztés: A&Z 1.1 Térképműhely © 2018

A kiadvány előkészítését végezte: Specticon Kft.

Nyomdai munkák: Garamond 91 Kft., Eger

Grafika és tördelés: Molnár Zoltán

Kiadja: Bükki Nemzeti Park Igazgatóság

Felelős kiadó: Rónai Kálmánné igazgató

ISBN 978-963-9817-96-8

TARTALOM

A Bükk-vidék földvárjai	3
A KEHOP projekttel „ostromlott” földvárak	10
Bükkzsérc – Hódos-tető őskori erődített telep	10
Cserépfalu – Mész-tető őskori erődített telep	12
Nagyvisnyó-Mályinka- Dédestapolcsány – Verepce-bérc	14
Dédes vára a középkorban	16
Sajónémeti – Várhegy huszita vára	18
Felsőtárkány – Kő-köz vára	20
Felsőtárkány – Várhegy	22
Szilvásvár–Bélapátfalva – Kelemen széke ...	24
Hivatkozott irodalom	26
Térképoldalak	27

A Bükk hegységet övező bronzkori erődítések. (Ábra: P. Fischl Klára)

A BÜKK-VIDÉK FÖLDVÁRAI

A földvárak, mint védett természeti emlékek

Földváraknak nevezi a mindennapi nyelvezet a történeti korokban létesített, földtöltésekkel, sáncokkal és árkokkal erősített helyeket, építményeket. A földvárak a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény szerint természeti emlékeknek minősülnek. A törvényi megfogalmazás szerint a földvár „*olyan védelmi céllal létesített vonalas, vagy zárt alakzatú földmű, amely azonosíthatóan fennmaradt domborzati elemként történeti, kulturális örökségi, felszínalaktani, illetve tájképi értéket képvisel*”. Ugyanakkor történeti szempontból a földvár az elpusztult erősségek összefoglaló megnevezése, függetlenül a vár egykori szerkezeti elemeinek építőanyagától. Váraink zöme mára csupán elsősorban terepi formakincsekben őrződött meg. A legtöbb esetben nem is állapítható meg az első pillantásra, vajon valóban földtöltések alkották-e az egyes várak erősítését, avagy összeomlott struktúrák, így falak, vagy palánkok elpusztult nyomát azonosíthatjuk a romokban. Eme kérdésre összetett és jól megválasztott régészeti módszerekkel adhat választ a földvárakat faggató kutató.

A Bükki Nemzeti Park Igazgatóság (BNPI) működési területén 159 földvár szerepel a nyilvántartásban, melyek közül 30–40 helyezkedik el a Bükki Nemzeti Park területén vagy annak szűkebb környezetében.

A Bükk-vidék földvárairól dióhéjban

A Bükk-vidéken az első nagyobb emberi megtelepülések a neolitikumhoz köthetők, de erősített településeket ebből a korból nem ismerünk. Földművekkel védett települések leginkább a késő bronzkor-kora vaszkor időszakában jelennek meg. A Bükkben található hazánk e korhoz köthető legnagyobb települése, a 140 hektáros Verepce-bérc. Hatalmas kiterjedésű teraszrendszer jellemzi, melynek pontos szerepét még nem sikerült tisztázni. Sánc-árokrendszerének épségével és összetettségével tűnik ki a Kelemen széke vagy más néven Töröksánc Bélapátfalva-Szilvásvárad határában. Kiterjedése is jelentős, sáncon kívüli jelenségeivel 100 hektáron terül el. Kisebberősítések is előfordulnak e korból, néhány hektártól néhány tíz hektáros területfoglalással. Régtől

Sály–Latorvár tornyának 2014-ben megerősített toronymaradványa (H. S.)

Sály – Latorvár-tető Őrsúr vára vörös sáncsal kerített platója (H. S.)

Kisgyőr – Halomvár mély árokkal körbevett központi halma (H. S.)

Miskolc – Leányvárat körülölelő széles, mély, vízzel telt árok (H. S.)

ismert a felsőtárkányi Várhegy sánc-árokrendszerre, a sályi Latorvár-tető sáncai, vagy a cserépfalui Mész-tető egyszeres sánccal rekesztett telepe. Újabbban vált ismertté a bükkzsérci Hódos-tető magaslátán megbúvó késő bronzkori telep. A hegységet jellemzően körbeölelő őskori erődítések közül a bükkszentlászlói Nagysánc, a miskolctapolcai Várhegy és a bükkaranyosi Földvár érdemel említést.

A középkori erődítések gyakran az őskori telepekre, földművekre épültek, nemegyszer továbbhasználva, fejlesztve azok sánc-árokrendszerét.

Régebben középkori motténak, ma már inkább őskori erődítésnek tartott, igen látványos központi halommal és az azt körbefogó árokkal rendelkezik a miskolci Leányvár és kisgyőri Halomvár. A felsőtárkányi Várhegyen épült középkori falakat az őskori sánckokra emelték. A néhány éve felfedezett felsőtárkányi Kő-köz várának sáncait a hozzá kapcsolódó frissen feltárt Árpád-kori kő-tégla épületmaradványok ellenére sem lehet egyértelműen középkorinak tartani.

A riolituffából álló magaslatra épült siroki várrom (H. S.)

Legkorábbi középkori erődítések között kell említeni a sályi Latorvár-tető vörös, átégett sáncait, amit az Anonymus által említett Őrsúr várával azonosítanak és a 10–11. századra tesznek. Területe majdnem egyezik az őskori földváréval. A mellette magasodó Latorvár kőtornya már a 13. század második felére tehető. Hasonló korban létesülhetett a közeli Léleklyuk-tető erődítése is.

A hegység belsejében sziklás magaslatokra csak a középkorban épülnek erődök. Legtöbbjüknek Árpád-kori előzménye is van, sok esetben a tatárjárás után létesülnek kővárak. A korai várak még valószínűleg föld-fa-kő szerkezetű erődítésekkel rendelkeztek, azokat csak a későbbi századokban erősítik meg, építik át kőfalakkal. Gyakran a kővárakat külső sánc-árokrendszerrel, esetleg paliszáddal, palánkkal is védték. Erre utaló nyomokat találunk többek között Dédes váránál. Pontos történeti adatokkal általában kevés vár rendelkezik, leginkább csak egy-két okleveles említés vagy kevés felszíni lelet, ásatás alapján lehet következtetni építési, használati korukra.

A palánk több sorba helyezett faoszlopok, vagy facölöpök – általában ácsolással, és/vagy fonással egymáshoz rögzített – rendszere, melynek közeit döngölt földdel, vagy kőzettörmelékkel töltötték ki.

A paliszád, ezzel szemben csupán egy, vagy akár több sorban elhelyezett karó-, vagy cölöpfal, tulajdonképpen egy erősebb kerítés. Közeit a védelem fokozása érdekében bedesz-kázhatták, avagy be is fonhatták.

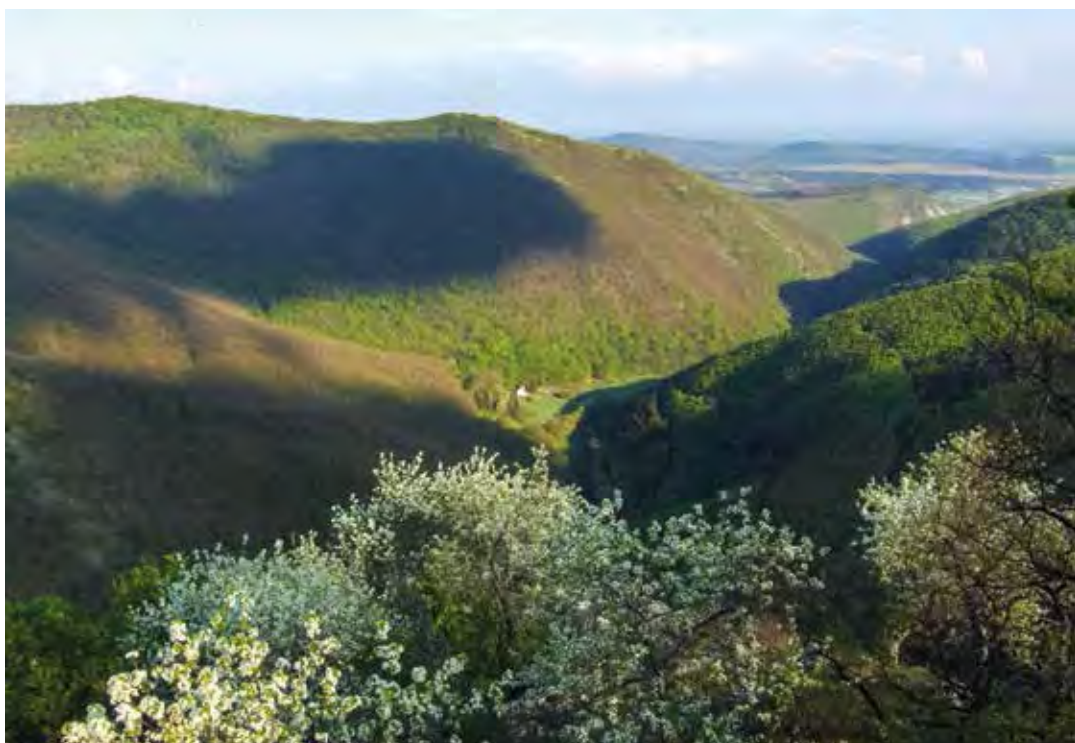
Váraink nagy részéről nem lelhetők fel történeti adatok, okleveles említések. Korukat nem tudjuk közelebbről megjelölni. Pusztulásuk, felhagyásuk azonban valószínűleg a törökkel előtti időszakban bekövetkezett. Ezek közül felsorolhatjuk az arlói Vár-hegyet, a kisgyőri Alsó-Kecskevárat és Majorvárat, a sajóivánkai Várat, a sajómercei Vár-hegyet, szilvásvárad Gerennavárat, az upponyi Dedevárat és Földvárat. Oklevelek hiányában a néphagyományok is adhatnak némi támpontot egyik-másik vár történetére. Például a Gerennavárról azt tartják,

Kisgyőr – Alsó-Kecskeváról nincsenek történeti adatok, középkorinak tartják (H. S.)

Kilátás a szarvaskői Várból (H. S.)

Kitekintés az Odorvárról a Hór-völgyre és háttérben a Bükkaljára (H. S.)

hogy I. (Nagy) Lajos király idejében épült vadász-kastélynak.

Okleveles adatok alapján tartják középkorinak a 2000-ben beazonosított bükkzsérci Füzér-kő várát, a Hór-völgy fölé magasodó sziklán álló Odorvárat, a szilvásváradai Éles-kő várát vagy az egerszalóki Maklyánvárat.

Kisebb-nagyobb ásatások révén sorolják középkorba a kazincbarcikai Vár-hegy erődítését, a Tibolddaróc területén álló Kácsai várát, valamint a felsőtárkányi Vár-hegy kőfalait. Történeti adatok tanúsága szerint biztosan a huszitákhoz köthető a sajónémeti Vár-hegy, a sajóvelezdi Vár-tető és a vadnai Vár-tető. Ezeknél kőfalakat nem találunk, csak látványos földműveik (árkok, sáncok, földbástyák) maradtak fenn. A huszita építményeket megelőzően Sajónémetiben és Sajóvelezden 13–14. századi területhasználati előzmények is ismertek.

A török kort több vár is megérte. Történeti adatok alapján a Dédesi vár csak az 1567-es ostromkor pusztult el. A cserépváraljai Cserépvár, Szarvaskő vára és Sirok vára 1596-ban került török kézre és Egerrel együtt 1686–1687-ben szabadultak fel. Legtovább Szarvaskő várát használták, melyben a Rákóczihoz hű Telekessy István egri püspök 1710–1715. között, haláláig élt. A vár 1735-ben még lakható volt, de ezután felhagyták és romba dől.

A földvárak megőrzése

Létesítésük óta eltelt évezredek, évszázadok alatt a földvárak földművei (sáncok, árkok) állapota átalakult, egykori nagyságukról, kapcsolódó építményeiről (pl. oszlopokból épített paliszádról, egyéb faszerkezetekről) mai megjelenésük keveset árul el. Ezek megismerésében sokat segíthetnek a régészeti feltárások és egyéb kutatások.

A földvárak területén tapasztalható kedvezőtlen természeti folyamatok (cserjésedés, inváziós növények terjedése, erózió stb.) további romlásukat eredményezheti. Hozzájárulnak ehhez értéküket figyelmen kívül hagyó emberi tevékenységek, például illegális anyagkitermelés, építkezés, erdőgazdálkodás, mezőgazdasági talajmunka stb. Igen nagy károkat okoznak a fémkeresővel felszerelt

illegális kincskeresők, akik a földműveken végzett beásások, rongálások mellett felbecsülhetetlen és pótolhatatlan kulturális kincseket tulajdonítanak el, tesznek tönkre.

Pusztulásuk lassítása, a kedvezőtlen természeti folyamatok visszafordítása, mérséklése, az emberi tevékenységek káros hatásainak csökkentése, megakadályozása érdekében a BNPI „Földvárak, tájképi és kulturális értékeink – Földvárak természet- és tájvédelmi rehabilitációja a BNPI területén” című, KEHOP-4.1.0-15-2016-00030 azonosítószámú pályázat keretében hét helyszínen végzett, végeztetett rehabilitációt elősegítő beavatkozásokat.

- 1) Bélapátfalva, Szilvásvárad – Kelemen széke (bronzkori, kora vaskori erődített telep)
- 2) Bükkzsérc – Hódos-tető (bronzkori erődített telep)
- 3) Cserépfalu – Mész-tető (bronzkori, kora vaskori erődített telep)
- 4) Felsőtárkány – Kő-köz vára (őskori, bronzkori? földvár, Árpád-kori püspöki? udvarház)
- 5) Felsőtárkány – Várhegy (őskori, bronzkori erődített telep, középkori vár)
- 6) Nagyvisnyó, Mályinka, Dédestapolcsány – Verepce-bérc, Dédes vára (bronzkori, kora vaskori erődített telep, középkori erődítés)
- 7) Sajónémeti – Várhegy (középkori földvár)

Mindegyik helyszín földműveinek pontosabb lehatárolása, esetlegesen kevésbé ismert struktúrák felderítése, kimutatása érdekében légi LiDAR felvétel készült. Az ennek felhasználásával készült térmodelleken látványosan kirajzolódnak a földvárak sánc-árokrendszerei és egyéb jelenségek. Ily módon olyan struktúrák is láthatóvá válnak, melyeket a terepen az emberi szem már alig, vagy nem érzékel. Ennek köszönhetően segíthetnek megérteni a sokszor bonyolult szerkezetű földművek közötti összefüggéseket, vagy rávilágíthatnak az építések időbeliségére, ok-okozati kapcsolatokra. Elkülöníthetővé váltak a gyakran zavarba ejtően hasonló régi, bemélyült, kijárt földutak és az erődítésekhez tartozó árkok, sáncok. A növényzetborításos térmodellel a beavatkozási helyszínek kiválasztását, lehatárolását is segítette.

A LiDAR (Light Detection and Ranging) lézeres térszkennelés, melynek során egy repülő járműre szerelt eszközzel letapogatják a föld felszínét. A kapott adatokból pontos, növényzettel fedett és növényzet nélküli, domborzatmodell készíthető a vizsgált területről. Centiméteres pontosságú, így nagy területek precíz topográfiai felmérésének fontos eszköze.

A néphagyomány szerint a Gerennavárat I. (Nagy) Lajos király idejében építették vadászkastélynak (H. S.)

A beavatkozási helyszíneken 2018-ban megelőző régészeti kutatások: magnetométeres geofizikai mérések, leletmentő fémkeresős felderítés, illetve az objektumok és a földszerkezetek részletesebb megismerése érdekében ásások is zajlottak. Az elvégzett munkák látványos új adatokkal egészítették ki a földvárak történetét és topográfiáját. Eredményeiket az egyes objektumok leírásánál mutatjuk be.

A földvárak természeti, táji rehabilitációja keretében a földművek láthatóvá tétele érdekében cserjeirtás, fiatal erdőállományok ritkítása és holtfa át-helyezés történt. A taposási erózió csökkentésére, a meredekebb ösvényeken a megközelítés segítésére falépcsők, doronglépcsők készültek. Egyes helyszíneken szükség volt a földművek részleges helyreállítására, az illegális anyagnyerőhelyek feltöltésére. Esetenként fakorlátok kihelyezésével növeltük a látogatás biztonságát, illetve néhány helyszínen a

látogatók irányítását is szolgálják: értékes sziklagyep-pek taposását akadályozzák meg.

Az objektumok védelmében nagy szerepet kap a bemutatás erősítése, a látogatottság növelése. A forgalmasabb helyszíneken kevésbé csalogatóak a rejtőzködően fosztogató fémdetektoros kincskeresőknek. Tanösvény létesült öt földvárnál összesen majdnem 20 km hosszban. A látogatóknak az állomásokon ismertetőtáblák nyújtanak betekintést a földvár történetébe, érdekességeibe, a környezet élővilágába, földrajzába. Pihenést erdei bútorok és esőházak szolgáltatják.

A fosztogatások visszaszorítását a kincskeresők által kedvelt helyszíneken kameracsapdák kihelyezésével is erősítjük.

Egerszalók – Maklyánvár riolittufa kúpa épült (H. S.)

A földvárak területén végzett beavatkozásokat összefoglalóan az alábbi táblázat mutatja

	Cserjeirtás	Fiatalos ritkítása	Akácirtás	Holtfaáthelyezés	Hulladék összegyűjtése	Tanösvény-létesítés (km)	Tanösvényállomás (db)	Ismeretőtábla (db)	Esőház, 2 db táblával (db)	Pihenőhely (erdei bútor)	Doronglépcső (m)	Fakoriát (m)	Földmű-helyreállítás	Gyeptelepítés	Sáncrekonstrukció	Betonalap bontása	Kameracsapda kihelyezése
Kelemen széke	x	x		x	x	8,0	9	7	2	2	80						x
Hódos-tető	x			x	x			1									x
Mész-tető	x				x	1,0	3	2	1	1							x
Kő-köz vára	x	x	x	x	x	0,5	3	3		1	30				x	x	x
Felsőtárkány – Várhegy								1									x
Verepce-bérc, Dédes vára	x			x	x	10,7	12	9	3	3	30	80					x
Sajónémeti – Várhegy	x		x		x	0,5	2	2			50	50	x	x		x	x

A Bükki Nemzeti Park Igazgatóság KEHOP projektjének várai. (Ábra: P. Fischl Klára)

A KEHOP PROJEKTTEL „OSTROMLOTT” FÖLDVÁRAK

Bükkzsérc – Hódos-tető őskori erődített telep

13

Hódos-tető a Bükk déli peremének egyik jellegzetes magaslata. Keletről és nyugatról két mély völgy határolja, déli oldalán a Patkó-sziklák kopár meredélye található. Felette a plató irányában 15 hektáros sík felszínen terül el az őskorban használt térség. Északról markáns sáncok, a többi oldalról alig kivehető sáncvonal határolja. A Bükköt koronázó őskori földvárak sorában ez a terület a legkevésbé ismert. A Bükk várait felgyűjtő munkák nem említik. Azonosítása 2006-ban történt meg. 2007 óta fémkeresős vizsgálat alá vonták és elkészült első felmérése is. A nagy mennyiségű leletanyag zömében késő bronzkori-kora vaskori (Kr.e. 2. évezred vége, 1. évezred eleje), néhány későbbi vaskori töredék mellett elvélve kerültek elő középkori leletek. A kutatások eredményei közül kiemelkedik négy kincslelet. Ezek közül az egyik leggazdagabb a 14 geometrikus mintázatú bronz karperecet tartalmazó lelet, me-

lyet egy kővel kirakott üregben rejtették el. A karpereceket összekötötték, rájuk nagy, lapos követ helyeztek. A 2018-as fémkeresős kutatással együtt összesen százharmincnál több fémtárgy került elő a területről.

A Hódos-tető területén több mesterségesen összehordott kőhalom található. A KEHOP projekt keretében a miskolci Herman Ottó Múzeum (HOM) 2018-ban két ilyen kőhalmon kutatást folytatott, annak reményében, hogy azok a fémleletekkel egykorú temetkezéseket rejtjenek. A halmok alatt azonban érintetlen talaj került elő. Beigazolódni látszik az a feltetelezés, hogy a kőhalmok a Hódos-tető területének mezőgazdasági művelése során összegyűjtött, a földművelést akadályozó kövekből keletkeztek.

A Hódos-tető és más késő bronzkori-kora vaskori földvárak kiépítésének és a bennük elrejtett kincseknek történeti okai összetettek. Egyes elképzelések szerint ezek a földvárak, falakkal körülvett települések, falvak voltak. Mások csak háború esetén használt, refúgium-területeknek tartják őket, ahová

A Hódos-tető délről fényképezve. Jól kirajzolódik a Patkó-sziklák íve. (V. Sz. G.)

a szomszédos falvak lakossága állatállományával együtt meghúzhatta magát a vészterhes időkben. Megint más elképzelések szerint ezek az erősségek a kézműves és vezetőréteg kiemelt székhelyei, esetleg vallási, rituális központok. Mindebből következően a földvárak területén elrejtett kincsleletek okának megválaszolása is bonyolult. Kézenfekvőnek tűnik harci eseményekhez, idegen támadásokhoz kötni elrejtésüket. A kincsleletek eltérő összetétele miatt azokat, melyekben nyersanyagok, törött tárgyak, rossz vagy félkész öntvények is találhatóak kézművesmesterek vagy kereskedők készleteiként is értelmezik. A másik elképzelés szerint a kincsek isteneknek vagy természetfeletti erőknek felajánlott ajándékok. Elrejtésük eseménysorozata, rituális, szakrális keretek között képzelhető el. Az elásással azonban maga a felajánló kimutathatja gazdagságát, társadalmi státuszát, így a rituális cselekvés társadalmi aspektusai is fontos szerepet játszhattak a kincsleletek elrejtése során.

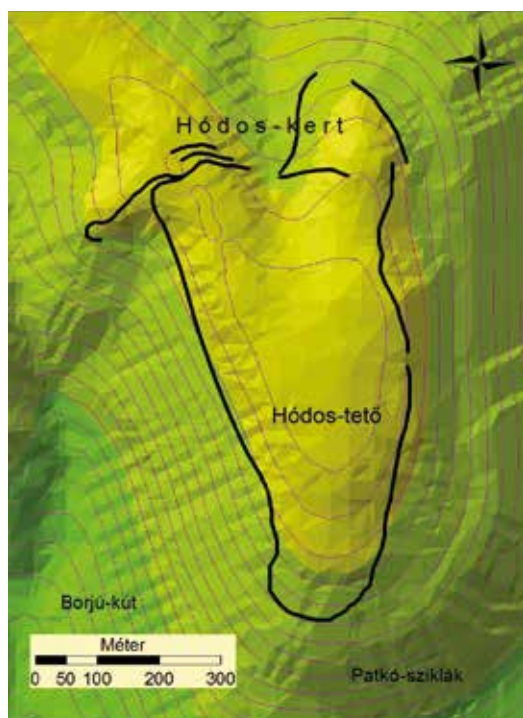
Mindezekből kiderül, hogy bár egyre több adattal rendelkezünk a késő bronzkori-kora vaskori földvárakat illetően, még sok feladat vár e területek kutatóira.

Egyik kőhalom a feltárás során. (P. F. K.)

Válogatás a kutatás során előkerült tárgyakból (V. Sz. G.)

Hódos-tető sáncai (Ábrát készítette: Holló Sándor, Bíró Péter ábrázolásának felhasználásával)

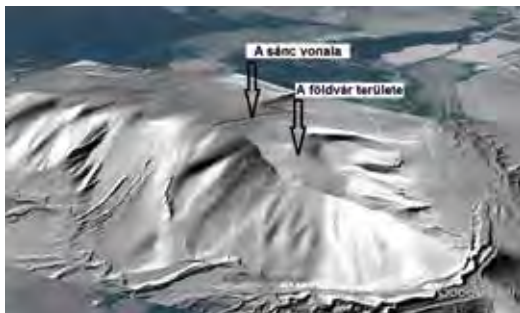

A hódos-tetői kincslelet karperecei restaurálás után (V. Sz. G.)

Cserépfalu – Mész-tető őskori erődített telep

13 14

A mész-tetői őskori település a Bükk déli peremén Cserépfalutól északra található. Északról és nyugatról a Mész-patak völgye határolja. A sánccal védett terület háromszög alakú, nyugati és keleti oldala természetes meredély, markáns sánccal csak déli oldalán lehatárolt. A sánc mintegy 230 m hosszan kiépített. Jelenlegi szélessége 10–15 m, magassága 1–1,5 m. Külső oldala magasabb, mint a belső és

A Mész-tetőről készült LiDAR felvétel a Google Earth felszínmodelljére feszítve, északi irányból tekintve (ábra: Holló Sándor)

A sánc külső oldala a teljes feltárást követően. Sáncmag és épített térdfalak (P. F. K.)

felszínét több helyen kövek borítják. A sánc által lezárt tér közepe erősen bemélyed, amfiteátrumszerű. A sánccal lerekesztett terület 5,9 hektár méretű. A késő bronzkori-kora vaskori (Kr.e. 2. évezred vége, 1. évezred eleje) erődítést a régészeti kutatás az előkerült leletek alapján a Kyjatice kultúrába sorolja. A sánctól délre elterülő Cserépi-legelő területén forrás fakad, mely a megtelepedés egyik fontos oka lehetett. A földvár nyugati oldalában az Ördögtonyornak nevezett kaptárkö található.

A bronzkori erődítés az ismert hasonló korú, a Bükk hegységet körülölelő erősségek sorába illik.

1960-ban Korek József folytatott a területen rövid kutatást. Az ekkor nyitott kutatóárkokban semmilyen településre utaló jelenséget nem talált. A sánctávágás során megállapította, hogy a sánctól földből hordták fel.

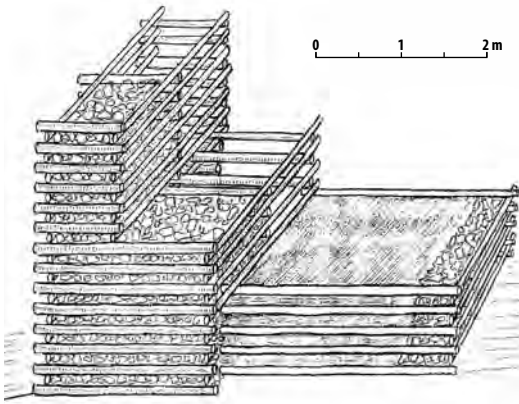
A területen 2018-ban a KEHOP projekt keretében a HOM végzett régészeti kutatásokat. Sáncátvágás a ma is bejáratként használt földút mellett történt. Meglepetésre igen komoly épített köonstruktúra tárult fel. A sánc magja a külső, déli oldaláról nézve 1,20 m magasságig kövekből épített. Alul nagyméretű kőtömbök alkotják, majd a teteje felé egyre csökken az építőanyag mérete. A legalsó kősor 30 cm vastag talajrétegen áll, ami alatt már a szálkőzet található.

Ehhez a belső oldalon 7 méter szélesen szabálytalan struktúrájú kőpakolás csatlakozott, átlagban 80 cm vastagságú volt. A sánc külső oldalán két épített térdfal került kibontásra. A falak között fekete földből álló feltöltés volt, akárcsak a sánc belső oldalán a kőpakolás között. A földfeltöltésből jelentős mennyiségű későbronzkori Kyjatice kultúrába sorolható cseréptöredék került elő. A kutatás eredményei alapján egy a Kemence-Godóvári sánc szerkezetéhez hasonló kép rajzolható meg. A kemencei rekonstrukciós rajz alapján a kőszerkezethez egy csapolt gerendákból álló fakonstrukció is csatlakozott. Ennek szerepe a térdfalak rögzítése volt, nehogy kimozdítsa azokat a mögéjük töltött föld mennyisége. A Mész-tetőn fakonstrukció nyomát nem találták, viszont a sánccal és a közelebbi térdfal között a szálkőbe egy a sánccal párhuzamosan futó gerendafészek volt bevésvé.

A sánc jelenlegi magassága a belső és a külső oldalon az altalaj/szálkő szintje felett 150 cm.

A feltárt sáncszerkezet alapján a mediterráneumból ismert példák alapján eltolt kapubejárat is feltételezhető, de ezt részletesebb ásatás tudná bizonyítani.

A fémkeresős kutatás egy helyre koncentráltan szkíta típusú nyílhegyeket hozott felszínre.

Kemence-Godóvár sánc belső szerkezeti rekonstrukciója.
(D. Matuz E. – Nováki Gy. 2002 nyomán)

A sáncmagot alkotó kőkonstrukció (P. F. K.)

A cserjéktől megtisztított sánc a Mész-tetőn (H. S.)

A sánc belső oldalának kőpakolása (P. F. K.)

Az isztriai Monokodnja későbronzkori erősítésének összetett kapuszerkezete. (Fotó: <http://www.istria-culture.com/en/monkodnja-i110>)

Nagyvisnyó-Mályinka- Dédestapolcsány – Verebce-bérc 8

Hazánk legnagyobb őskori erődített területe három település közigazgatási területének határán található (Nagyvisnyó, Dédestapolcsány, Mályinka). A merdek lejtőkkel határolt É-D-i hegygerinc sáncokkal körülvett területe 140 hektár, de az őskori ember a sáncokon kívüli területet is használta. Erre utal az északi irányban megtalálható szkíta sírmező (Várerdő) és a tovább északra található ismeretlen korú nagyméretű halomsírok is (Gedeon-vágás). A platót, a keleti és nyugati lankákat mesterséges teraszokká alakították az egykor itt élt közösségek lakói.

Az őskori erődítés első említése 1827-ből származik, igazán ismertté Nováki Gyula kutató és felmérő munkássága tette a lelőhelyet.

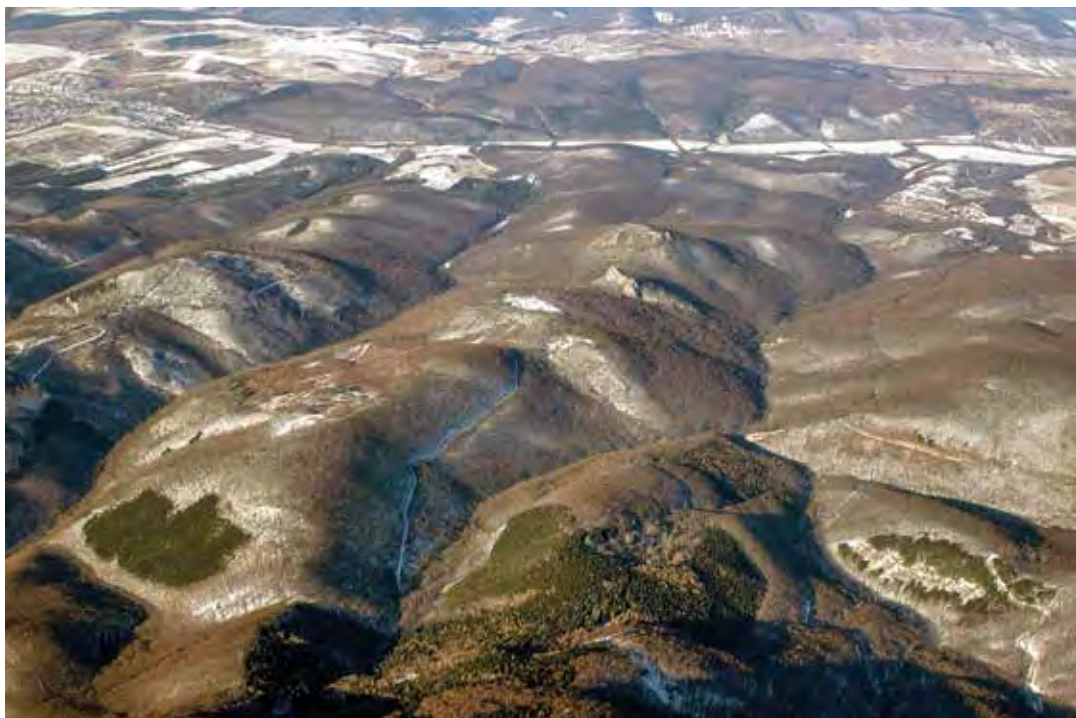
A földvár belsejében megfigyelhető természetes domborzati tagolódás (Verebce-vár, Vár-pada, Vásárhely-pallag, Kis-vár, Dédesi vár) és az eddig előkerült leletek azt bizonyítják, hogy a területet több korszakban is használták, egyes periódusokban eltérő területi intenzitással. A korai kutatás a legelső lakókat a

Szkíta sír feltárás közben 2011 nyarán (H. S.)

késő bronzkori közösségekhez kötötte és a sánc építését is a Kr.e. 2. évezred utolsó harmadára helyezte. A szkíták megtelepedése a területen csak a 2000-es évek kutatásai után vált bizonyítottá. Jelenleg úgy tűnik, ők az egyik legintenzívebb használói a területnek. A kelták jelenlétére szórványleletek utalnak. A Dédesi várrom és a szemközti Kis-vár nevű szikla a középkori tájhasználatot jelzik, akárcsak a keleti lejtőn levő Vár-forrás környékére lokalizálható halastavak.

A terület kutatása a 2000-es években vált intenzívebbé. A Várerdő területén található szkíta temető

A felvétel átlójában 2 km hosszan húzódik a Verebce-bérc erődített telep. Rátékintés DK-i irányból (Légifotó: Czajlik Zoltán, 2006. január 25. in: V. Szabó G. – Czajlik Z. – Reményi L. 2014)

területén 2008-ban 4, majd 2011-ben újabb 11 sírt tártak fel. A szórthamvas és urnás rítusú temetkezések a Kr.e. 7. század vége és 6. század közepe közé keltezhetők.

A szakemberek számára is meglepő eredményt hozott a földvár déli felét lezáró ún. Vaskapu markáns sánccal és kettős árokkal védett területének kutatása. A dupla erődítési vonal a földvár területére bevezető egyik fő útvonalat védhette. A sánc meredek, déli oldalában a fémkeresős kutatás 243 szkíta bronz nyílhegyet talált egy koncentrált területen. A lelet egyértelműen egy támadás emlékét őrzi. A nyílhegyek közül számosan látszik a becsapódás okozta torzulás.

A KEHOP projekt keretében 2018-ban a HOM végzett régészeti kutatásokat. A Verepce-vár platójának szisztematikus fémkeresős átvizsgálása általános késő bronzkori- vaskori tárgyakat illetve egyértelműen a szkítákhoz köthető tárgyakat eredményezett.

Korábbi kutatások és leletbejelentések a terület középső részén a Vásárhely-pallag és a Vár-pada környékén kelta leletanyagot hoztak napvilágra.

A Verepce-bérc területén többszöri terepbejárás eredményeként számos vasbucadepó látott napvilágot. Az első ilyen jellegű leletekkel együtt a vaskor időszakára keltezhető vas tokosbalták is előkerültek. A bucatechnológia a vaskortól az Árpád-kor végéig jellemző vasmegmunkálási technológia volt. Nyersanyaga, a gyepvasérc fellelhető a Bán patak völgyében. A völgyben történő vassfeldolgozásra a salaklelőhelyek is bizonyítékok. A leleteket a terület vaskori vagy középkori használatához is köthetjük.

A lelőhely kiterjedt teraszrendszere Dédes vára és a Kis-vár sziklás magaslata környezetében. LiDAR felvétel a Google Earth felszínmodelljére feszítve, ÉNy-i irányból tekintve (Ábra: Holló Sándor)

A lelőhelyen előkerült bronz nyílhegyek (Fotó: Kozma Károly in: V. Szabó G. – Czajlik Z. – Reményi L. 2014)

Egész és felezett vasbucák a Verepce-bércről. (P. F. K.)

Vaskori tokos balták a Verepce-bérc területéről. (Fotó: Barta Zsolt)

Dédes vára a középkorban

8

A Verepce-bérc őskori telepéből kiemelkedő két sziklás csúcs története középkori várak építésében teljesebbé válik. A dédesi Kisvártól megkülönböztetendő, Nagyvárként (Dédes vára) tartjuk számon az északi sziklás kúpon emelt erősséget. A két várhely kiválasztásában a természetes védelmen túl szerepet játszott, hogy a Bükkön keresztül vezető egyik fontos gerincút éppen a tövükben futott a Bán-patak völgyéből a Verepce-tetőn keresztül Szentlélek irányába, ahol elágazott Diósgyőr és Eger felé.

Egy 1325-ös oklevél tanúsága szerint Károly Róbert király átépíttette az Ákos nemzetségtől elkobzott dédesi várat. Ezek a munkálatok feltételezhetően a Nagyvárra vonatkoznak, mely királyi birtok, majd királynéi zálogbirtok volt. Későbbi tulajdonosai a Rozgonyi, Pálóczy és Perényi családok voltak. Dédest 1567-ben a törökök megostromolták. A túlerő miatt azonban a várvédők feladták, titokban elhagyták és az üres erősségbe bevonuló ellenségre robbantották a falakat. A törökök bosszúból Dédes megmaradt romjait földig rombolták.

A várhegy ovális tömbjére a ma is használatos turistaúton vezethetett fel a középkori megközelítő út. A külsővárat egy gyűrűszerű terasz jelzi, amely nem más, mint egy mára teljesen feltöltődött árok, külső oldalán sánccal. A vár magját egy keskeny gerinc alkotja, több falcsonkkal és egy nagyobb épített ciszternával.

A keskeny plató nyugati végében L-alakú falcsonk romlik hosszú ideje. 2009-ben részlegesen le is om-

A torony felmenő szerkezetének belseje, jobb oldalt a 2009-ben konzervált szakasszal (Sz. G. A.)

lott, de kisebb állagvédelmi munkálatokkal sikerült további pusztulását megakadályozni.

A KEHOP projekt keretében 2018-ban a HOM feltárásokat végzett a fal tövében. Az ásások során kiderült, hogy egy közel 5x5 m-es belvilágú, 2,2 m falszélességű, négyzet alaprajzú torony, felszín felett álló részlete az ismert L-alakú fal. A torony földszintjébe keletről egy bejárat nyílt. A helyiséget közel 1,5 m vastag köves törmelék réteg töltötte ki, a vár végső pusztulásának emlékeként. A torony északkeleti sarkában egy kemence vörösrétegű rétegei is előkerültek. Míg a torony fala északon ma is felszín fölé emelkedik, továbbá keleti oldalát is masszív állapotban azonosították a feltárások, addig a déli zárófalát alapozásig összeroskadva találtuk. Ez a falomladék minden bizonnyal összefüggésbe hozható az 1567-es robbantással és Hasszán pasa várrombolásával.

A torony elhelyezkedését és formai jegyeit tekintve a vár legkorábbi épített eleme lehetett. Falvastagsága és a hasonló jellegű ismert toronyépületek alapján minden bizonnyal több szintes,

Dédes várainak látképe a Kapu-bércről, balra a Kisvár, jobbra a Nagyvár (Sz. G. A.)

Lövedékek az 1567-es török ostrom felvonulási vonaláról (Sz. G. A.)

Sodronypáncél darabja (Sz. G. A.)

Kemence rétegződése a torony északkeleti sarkában (Sz. G. A.)

akár 15–20 m magas építmény volt. Építési ideje a legalsó, intakt rétegekben talált 13–14. századi kerámiatöredékek alapján a 14. század elejére valószínűsíthető. Így nem elképzelhetetlen, hogy a torony Károly Róbert 1325-ös építkezésekor született. A sziklás terep egyenetlenségeit kiegyenlítő rétegek viszont olyan mennyiségben tartalmaztak késő Árpád-kori leletanyagot, kerámiatöredékeket, hogy az csakis arra enged következtetni, hogy már korábban is, a 13. században is használatban volt a Nagyvár hegyének teteje.

Az ásások mellett, a vár előterét kutató fémdetektoros vizsgálatok betekintést nyújtottak az 1567-es ostromba és annak támadási irányába. A napvilágot látott, várból kilőtt lövedékek, ágyúgolyók jelentős hányada a Nagyvártól 100–300 m-re, északnyugatra, illetve északra kerültek elő. Ezek találási helyei a támadók állásait jelzik. Az ostromlók a feltételezett bejáratot északról, az őskori teraszok fedezékében igyekezhetek megközelíteni. Emellett állásaik lehettek a Kisvár északi, északnyugati lábánál, ahol a lövedékek mellett egy, talán török sodronypáncél kis darabja is előkerült.

Egy hasonló négyzet alaprajzú torony Németországban (Stahlberg vára – Rheinland-Pfalz)

Sajónémeti – Várhegy huszita vára 2

A huszitákként, vagy csehekként is ismert, ugyanakkor etnikailag vegyes (cseh, lengyel, ruszin, német és magyar nemzetiségű), a huszita vallási tanokhoz gyakorlatilag nem kötődő kalandorokból álló zsoldosok teljes politikai és katonai hatalmat építettek ki a Magyar Királyság északi régióiban 1440-től. A korabeli anarchiát jellemzi, hogy a zsoldosok vezetőjét, Jan Giskrát V. László király tette meg felvidéki főkapitánnyá, továbbá Sáros és Zólyom vármegyék ispánjává. Szlovákia és Észak-Magyarország területén tucatnyi vár őrzi a huszita megszállás nyomát.

Borsod vármegye északi peremén, a Sajó fölül magasodó homokkő hegyen áll a sajónémeti földvár. Kiválóan áttekinthető terepi jelenségei megőrizték a 15. század derekára jellemző erődítésépítészeti jegyeket. A korszak szembenálló felei a lehető legegyszerűbben nyerhető nyersanyagokból, fából és földből, a lehető leggyorsabb módon törekedtek új erődítéseket építeni, vagy a meglévőket felújítani. A sietség oka, hogy a 15. század folyamán fokozatosan megnövekedett a tűzfegyverek szerepe a várostromokban. Míg a korábbi évszázadok csekély hatótávolságú támadófegyverei miatt a várak közelében emelke-

dő magaslatok nem jelentettek veszélyt, addig a tűzfegyverek rohamos fejlődésével ezen pontokat immár nem hagyhatták figyelmen kívül. További újítás volt a várak fő védelmi vonalából kiugró védművek létesítése, melyek lehetővé tették, hogy a védők oldalazó tűz alatt tartsák az összekötő vonalakat, sáncokat.

Sajónémeti erődítésének idejéről írott forrás is rendelkezésünkre áll. Miklós egri prépost 1460. május 11-én kelt levelében leírta, hogy „Giskra a Sajó fölött Sajónémetiben már elkészítette várát...”

A HOM 2011. és 2018. között végzett régészeti feltárásai igazolták, hogy Giskra nem előzmények nélkül emelt várat Sajónémeti fölé. A területet már a vaskor folyamán a kelták is lakták. Ám az itt fellelt leletek alapján a helyszín legintenzívebb használata a késő Árpád-korban történhetett.

Ezt az üresen álló, stratégiailag fontos várhelyet újították föl a huszita zsoldosok. A központi vármag homokkő dombját meredek, csonkakúp formára faragták. A várbelsőben elplanírozták a korábbi Árpád-kori használat omladékát és egy üres udvart alakítottak ki. Az épületek hiánya azt mutatja, hogy a várat nem, mint lakóhelyet használták, hanem mint harcálláspontot, ahová szükség esetén vissza lehet húzódni. A vármag peremét egysoros

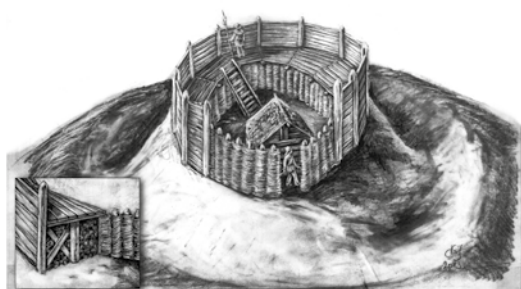
Látkép a vármagból; előtérben a Ny-i oldalazó mű, háttérben, a fenyves előtt az előretolt védmű (Sz. G. A.)

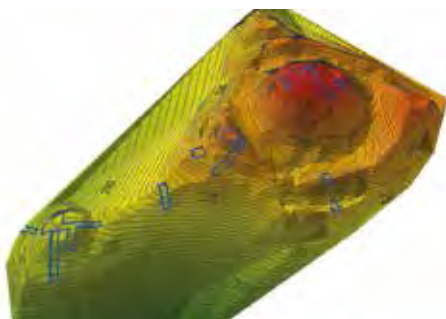
Mátyás ezüstdenárjai a vár pusztulási rétegeiből (Sz. G. A.)

paliszádfallal védték. A központi domb aljába magas belső sáncot építettek, továbbá a sánc oldalain három kiugró, oldalazásra is alkalmas védművet hánytak. A vármagtól nyugatra egy elkülönülő, kisebb átmérőjű, szintén árokkal övezett kerek dombon létesítették az előretolt védművet. Ez utóbbit egy patkó alakú, a fővár irányába nyitott paliszádfal védte, továbbá az ellenséges tűz irányában egy földfeltöltéses palánkkal is megerősítették. Az előretolt védműből a fővár számára holttérben fekvő völgyi részeket tarthatták tűz alatt.

A rabló zsoldos milíciák felszámolására Mátyás király felvidéki hadjáratot indított. 1460. augusztus 28-án a királyi seregek elfoglalták Sajónémeti fortalíciumát. Az ásások során semmi nyom nem utalt heves ütközetre. Az egyetlen napig tartó ostrom és Mátyás király személyes jelenléte okán feltételezhető, hogy a gondos munkával megerősített várat tárgyalásokat követően, harc nélkül adhatták fel a husziták. A legyőzött, tapasztalt katonákat Mátyás maga mellé állította és létrehozta belőlük a későbbiekben fekete seregnek nevezett zsoldoshadserégét.

Az előretolt védmű paliszádfalának és palánkjának rekonstrukciója a feltárások alapján (Rajz: Nagy S. József)

A sajónémeti vár domborzatmodellje, az ásások kutatóárkainak elhelyezkedésével (Ábra: Szörényi Gábor András)

Az oldalazóműveket övező mély árok feltárása (Sz. G. A.)

A vármag kúpja, előtérben a husziták által emelt magas sánc töltése (Sz. G. A.)

Felsőtárkány – Kő-köz vára

13

A környezetéből 70 méterrel kiemelkedő magaslaton lévő földvárát három, egymással párhuzamosan futó sánc és árok övezi. Az erődítések egy kb. 100×100 méteres, négyzetes alaprajzú központi térséget kerítenek körül, amelynek alapterülete kb. 7000 m². A 10–15 méter széles, 2–4 méter magasságban megőrződött sáncok a központi magot három oldalról fogják körbe. A meredek északi oldalon erődítés nyomai alig látszanak, a rajta futó földút

majdnem teljesen elpusztította. Az erődítés teljes területe mintegy 2,8 hektár.

Északról a sáncrendszerhez egy 30×50 m-es viszonylag sík terület kapcsolódik, melyen számos kisebb-nagyobb mesterséges gödör és sánc látható. Felszínén középkori kerámiatöredékek, tégladarabok és habarcsrögök gyűjthetők.

A lelőhely 2012 óta ismert, a sáncokról 2013-ban Nováki Gyula készített topográfiai felmérést. Ugyanabban az évben az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének fémkereső-műszeres kutatócsoportja vizsgálta át a területet. A felderítő munka eredményeképpen egy újkőkorra keltezhető obszidián pengemagkő, valamint egy vas kengyel, három vas patkó, két vaskés és két ólom puskagolyó került elő. A fémtárgyak késő középkori és kora újkori darabok voltak, valószínűleg nem az erődítéshez kötődnek.

A KEHOP projekt keretében 2018-ban az ELTE BTK Régészettudományi Intézete végzett régészeti kutatásokat a lelőhely területén.

A fémkereső-műszeres kutatás során talált két bronz tokosbalta töredék utal arra, hogy az újkőkor után a késő bronzkorban is megtelepedtek a fontos stratégiai pontnak számító kő-közi magaslaton. A lelőhely északi részén sok középkori tárgy került elő. Ezek közül említésre méltóak a vaskések, néhány Árpád-kori érem, kerek kivágásokat tartalmazó réz lemezlap, amely akár egykor itt működő pénzhamisító műhelyt is jelezhet. A viszonylag sok kovácsoltvas szög valamikori ácsolt falakra és tetőszerkezetre utal.

A sáncvárban ásatási szelvényvel kutatták a belső, vörösré átégett sánctól. Kiderült, hogy a sánc összetett szerkezetű, és legalább egyszer megújították. Az első periódusban 8–8,5 m szélességű sánc bel-

A vörös sánc belső szerkezete (M. M.)

Felsőtárkány – Kő-köz feltárt déli fal a belső járószinttel (M. M.)

Felsőtárkány – Kő-köz feltárt falszakasz faragott kövekkel (M. M.)

seje három szakaszból állt: belül agyagos betöltés, melyhez kétoldalt szorosan egymás mellé fektetett faágakból és vékonyabb fatörzsekből álló, a sánc irányára merőlegesen álló váz csatlakozott, részben benyúlva az agyagtöltés alá. A sánc külsejét szárazon rakott kövekből álló köpenyezés védte. A sánc egy komolyabb tűz során teljes egészében átégett. A tűz oka és ideje nem ismert, de biztos, hogy utána a sáncot belülről egy tömör agyagos töltéssel megtámasztották. Keltező leletek híján, a különleges, de archaikus szerkezete alapján valószínű, hogy a sáncvár őskori eredetű.

A sáncvárhoz csatlakozó északi részen jelenleg látható terepi elemek – sáncok, árkok, gödrök – mind II. világháborús bolygatásoknak bizonyultak. A felszíni nyomok – középkori tégl- és habarcs-törmelék, cseréptöredékek – alapján nyitott kutatóárkok viszont szenzációs épületmaradványokat tártak fel: egy különleges, Árpád-kori központot, melyet 1241-ben a tatár támadás pusztított el. A jelenlegi, még nagyon töredékes ismereteink szerint itt egy reprezentatív, különleges építészeti megoldásokkal rendelkező, az egri püspök által épített épületgyűttes emelkedett. Egyik épületének kőalapozása volt, melyen gerendaváz szerkezetű, téglával kitöltött felmenő falak voltak, faragott kőkeretekkel rendelkező ablakokkal és ajtókkal. Biztosan volt ikerablaka is, melynek fejezettöredéke az ásatás során előkerült. Egy másik helyen egy színesfém-megmunkáló műhelyépület lehetett, gerendaváz, de sövényfonatos falakkal, vályogos tapasztással. Az elpusztult épületeket még a 13. század második felében szisztematikusan elbontották, a használható elemeket elhordták. Mivel az ide vonatkozó iratok az egri püspökségen elégték, ezért idővel a területen álló egykori központ léte feledésbe merült.

Kő-köz vára a 2018-as LiDAR felvételen, a Google Earth felszínmodelljére feszítve, ÉNy-i irányból tekintve. (Ábra: Holló Sándor)

I – III/b	sáncok		belső „vörös” sánc
1 – 4	árok		középső védvonal
A	belső vár		külső védvonal
B	„elsővár”		
C/a – C/b	különlálló vérrészek		

Felsőtárkány – Kő-köz várának 2018-as ásatások szelvényei vastag piros vonallal jelölve (Váralaprajz: Baráz Cs. 2012.)

Felsőtárkány – Várhegy

13

A várhegyi erődített település a Bükk hegység délnyugati peremének egyik legmarkánsabb, messziről is jól látható hegyvonulatán helyezkedik el. A meredek oldalakkal körülvett, nehezen megközelíthető magaslaton az újkőkortól a középkorig terjedő időszakban, többször megtelepedtek emberi közösségek: a legjelentősebb régészeti leletanyag a középső újkőkorból, a késő bronzkor és kora vaskor átmeneti időszakából valamint a középkorból származik, de ismerünk innen középső vaskori, népvándorláskori és késő középkori leleteket is.

Az ÉK–DNY-i irányú hegytetőt két, csaknem azonos kiterjedésű és magasságú (663 és 669 méter tszf) hegycsúcs alkotja. A két csúcstól egy 110 méter hosszú, rendkívül keskeny nyereg köti össze.

A lelőhely leglátványosabb eleme a két csúcstól és a köztük elhelyezkedő nyeret is körülkerítő, máig jól követhető sánc. A kb. 2,4 hektárnyi területet övező erődítés a nyugati oldalon viszonylag jó megtartású, a keleti oldalon viszont erősen lepusztult. Az őskorban emelt, kőből, földből és fából épített sáncokra a középkor folyamán kőfalak épültek. A sáncok előterében a Ny-i oldalon végig, a K-i és DK-i oldalon pedig helyenként megfigyelhető egy, a sáncokat kívülről kísérő árok vonala is.

A hegytetőn található erődített településre a régészet az 1860-as években figyel fel. Az 1800-as évek második felében a Várhegyről számos késő bronzkori tárgy került magyarországi magángyűjteményekbe. Ismertek innen bronzlándzsák, bronz dísztűk, tokosbalták, spirálkarprecek és egy díszített karprecekből álló kincseyüttes is. A leletek nagy

száma arról árulkodik, hogy a lelőhelyre a fosztogatók is felfigyeltek.

Elmondások szerint a 20. század elején a hegytetőn található barlangot a helyi lakosok alaposan átkutatták, és benne többek közt bronzlándzsákra is bukkantak.

Az első szervezett ásatásra az 1960-as évek elején, Párducz Mihály vezetésével került sor. Ezt követően 1999-ben Nováki Gyula újra felmérte és pontosította az erődítmény vonalát.

Sajnos a lelőhelyt az 1990-es évek végétől folyamatosan fosztogatják a fémkereső-műszeres rablók.

A Várhegyen a legkorábbi megtelepülők a középső neolitikum időszakában (kb. Kr. e. 5500–5000) jelennek meg. Fazekasságuk az alföldi vonaldíszes kerámiaművességgel rokonítható. A Bükk hegység középső újkőkori kolonizációja nem folytatódott a késő újkőkorból, a települések zöme – így a várhegyi is – a Kr. e. 5. évezred elejétől elnéptelenedik.

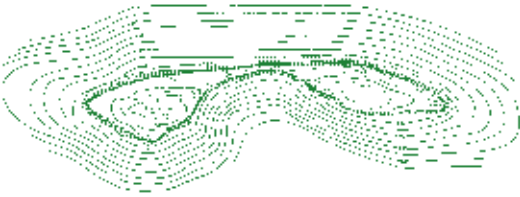
A Várhegyen csak a késő bronzkor utolsó évszázadaiban (Kr. e. 1100–1000) alakult ki újra nagyobb település, mikor is rendkívül intenzív betelepüléssel számolhatunk. A hegycsúcsot övező erődítés a késő bronzkor végén és a kora vaskor elején, kb. a Kr. e. 1000–850 közötti periódusban épült ki. A sáncok alatt feltárt épületek egyértelműen bizonyították, hogy a késő bronzkori települést kezdetben erődítés nélkül használták lakói, és csak a korszak végén, a korábban itt álló házak romjai fölé épült fel a sánctest. Az előkerült leletanyag nagyobb része a késő bronzkori Kyjatice-kultúrába sorolt, míg a késő bronzkor legvégén és a kora vaskor elején a preszkíta időszakra jellemző fazekasság térnyerése mutatkozik.

A középkort az őskori sánctestre épült habarccsal kötött kőfalmaradványok képviselik. Az átlagosan

Felsőtárkány – Várhegy középső részénél elkeskenyedő gerinc sáncai (H. S.)

0 50 100 200 m

Felsővárkány – Várhegy erődítésének alaprajza (D. Matuz E., 1992. nyomán Nováki Gy. 1999. évi kiegészítése) (Nováki Gy. – Baráz Cs. – Dénes J. – Feld I. – Sárközy S. 2009 nyomán)

Római lószerszám dísz Felsővárkány – Várhegyről (V. Sz. G.)

2 méter széles falak mára erősen lepusztultak, sok helyütt már csak omladék jelzi egykori helyüket. A középkori várról írásos emlék nem maradt fenn. Az előkerült leletanyag arra utal, hogy a középkori erődítés kiépítése a 13. században történt meg.

A KEHOP projekt keretében 2018-ban az ELTE BTK Régészettudományi Intézete folytatott több napos fémkereső-műszeres felderítést.

Az új LiDAR felvételnek is köszönhetően kiderült, hogy a késő bronzkori megtelepedés a sáncokon kívülre, a korábbinál véltnél jóval nagyobb területre terjed ki. A település déli és délkeleti oldalán több, szabad szemmel is jól felismerhető, mesterségesen kialakított terasz sor található, amelyeken késő bronzkori fémtárgyakat – pl. lándzsahegy töredékét, törpenge darabját, valamint bronznyersanyagdarabokat és késő bronzkori kerámiatöredékeket lehetett gyűjteni.

Három korai szkíta bronznyílhegy arra utal, hogy az erődített település élete a középső vaskor kezdetéig kitolható. A Kr. e. 7. század első felére keltezhető jellegzetes keleti nyílhegyek arra is utalhatnak, hogy a település végét egy, a sztyeppei szkítákkal kapcsolatba hozható támadás okozza.

Néhány újonnan előkerült tárgy arra utal, hogy a római császárral párhuzamos időszakban is lakják a területet: ennek a periódusnak a kiemelkedő darabja egy áttört díszítésű római lószerszámveret.

A műszeres kutatás eredményeképpen kibővült a lelőhelyről ismert középkori fémanyag is: ezüst és réz pénzérmék, vaskések és vasszerszámok, valamint egy kulcs tudósítanak az erődített településnek erről a korszakáról.

A LiDAR felvételen a Várhegy keleti oldalán egyértelműen megfigyelhető egy hatalmas hegyomlás

vagy földcsuszamlás nyoma. Ennek kora egyelőre nem eldöntött – a késő bronzkor végétől a középső vaskorig húzódó időszakban történhetett meg és nem kizárt, hogy emberi beavatkozások, mint például sáncépítés és erdőirtás, hatásai is közrejátszhattak kialakulásában.

Középkori vaskulcs Felsővárkány – Várhegyről (V. Sz. G.)

Kora vaskori nyílhegy Felsővárkány – Várhegyről (V. Sz. G.)

Késő bronzkori lándzsahegy töredéke Felsővárkány – Várhegyről (V. Sz. G.)

Szilvásvár–Bélapátfalva – Kelemen széke

7

Kelemen széke – helyiek elnevezésében Török-sánc – a Bükk hegység második legnagyobb őskori erődített települése. A körülötte húzódó összetett sáncrendszer csaknem 100 hektáros területet foglal magába. Belső területét jól felismerhető, látványos földsáncok, árkok, lakóteraszok tagolják, külső környezetében, az egykori bejáratok közelében halomsírcsoportok húzódnak. Kevés olyan lelőhely ismert hazánkban, ahol az őskori ember által létrehozott felszíni formák ilyen változatossága és épsége tapasztalható.

A késő bronzkori magaslati erődített települést körös-körül meredek hegyoldal övezi. Felszíne erősen tagolt: egyes pontjai között a legnagyobb szintkülönbség meghaladja a 170 métert. Déli végétől északi irányba erősen lejt és két felhúzódo mellékvölgy a területét három részre bontja. A lelőhelyen két bővíző forráscsoport is található, amelyek patakka egyesülve két helyen törik át a sáncokat.

Az erődített település ÉK-i felét egy több mint 600 méter hosszú belső sánc tagolja. A DNy-i oldalon egy több hektáros területet magába foglaló, külső sánccal övezett településrész válik el.

A terepbejárások tanúsága szerint a késő bronzkor időszakában az erődített telep csaknem minden része – a meredek hegyoldalak és az északkeleti sáncszűkület kivételével – lakott volt. A késő bronzkori település a sáncokon kívül eső területekre is kiterjed. A Ny-i és az É-i oldalon több kisebb betelepült felszín vált ismerté.

Az erődített település sáncain kívül három temetkezési halomsóport található. Szintén kívül

Őrlőkő töredéke a lelőhelyről (V. Sz. G.)

helyezkedik el az egyelőre ismeretlen rendeltetésű ún. Fésűs-sánc is, a Cser-tó nevű részen.

Az erődített településre viszonylag későn, 1935-ben figyelt föl a régészettudomány. Az első – és 2018-ig utolsó – leletmentő ásatások az 1960-as évek elején történtek.

A 2000-es évektől megélnékül topográfiai munkáknak és a fémkereső-műszeres kutatásnak köszönhetően jelentősen bővültek az ismeretek. Az 1999. és 2009. közötti években Nováki Gyula és Baráz Csaba a korábbiaknál jóval részletgazdagabb topográfia felméréseket adott közre a lelőhelyről. A fémkeresős kutatómunka indításának fontos indoka volt az erődített településen megjelent illegális fémkeresősök károkozásának megelőzése, a még megmaradt leletek dokumentált felgyűjtése.

A hegytetőn legkorábban a középső neolitikum időszakában (Kr. e. 5500–5000) települt meg a bükki kultúra népessége.

A késő bronzkori (Kr. e. 1200–900) megtelepedés intenzitása minden más korszak nyomait messze felülmúlja. Ebben az időszakban lakóteraszokat, külső és belső sáncok rendszerét, valamint külső lakózóná-

Szilvásvár – Kelemen széke. Az erődített település nyugati sáncai (H. S.)

Halomsír az erődített település mellett (V. Sz. G.)

A Szilvásvárad – Kelemen székén előkerült 2. depó bontás közben (V. Sz. G.)

kat magában egyesítő hatalmas települést alakítottak ki. A legtöbb kerámia töredék és bronztárgy az erődített település nyugati részén, a kapuk illetve a források környezetében került elő. A fémtárgyak itteni sűrűsödése arra utal, hogy a lelőhelyen belül számolni lehet olyan térségekkel, amelyeket talán az elit lakónegyedeiként vagy fémfeldolgozással foglalkozó közösségek munkaterületeként lehet meghatározni.

Valószínűleg a késő bronzkori település legutolsó – talán már a kora vaskor időszakába átvezető – periódusában a Ny-i és az ÉNy-i kapuhoz vezető utak mentén halomsírok épültek, ám ezekről kutatások híján egyelőre keveset tudunk.

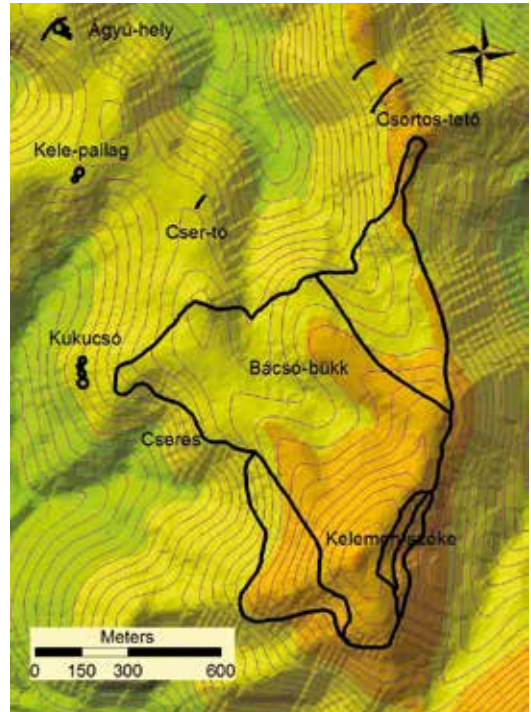
Egy késő avar öntött szíjvég és számos középkori tárgy – elsősorban nyílhegyek és pénzérmék – az erődített település területének népvándorláskori és középkori használatáról árulkodik.

A KEHOP projekt keretében 2018-ban az ELTE BTK Régészettudományi Intézete végzett régészeti kutatásokat a lelőhely területén.

A fémkeresős kutatással több, mint 300 régészeti korú fémtárggyal bővült az innen előkerült leletek száma. A fémtárgyak 90%-a késő bronzkori volt, de egy vasfibula és egy plasztikus díszítésű vaskarperrec a késő vaskori kelta kultúrát jelzi. A legjelentősebb késő bronzkori fémelet egy 51 tárgyból álló, a Kr. e. 12–11. századra keltezhető bronzkincs együttes volt (2. depó).

Az erődített település közelében egy hamvasztásos temető nyomai is előkerültek. Fontos felfedezés, mert a hasonló korú erődített településekhez tartozó síktemetők eddig ismeretlenek voltak.

A felszínen fellelt őrlőkövek szóródása világosan kirajzolja az egykori háztartásoknak azt a zónáját, ahol a gabonafeldolgozás koncentrált.

Kelemen széke sáncai és a külső halmjai (Ábrát készítette: Holló Sándor, Bíró Péter ábrázolásának felhasználásával)

2006-ban egy bronzékszerek és borostyángyöngyöket tartalmazó ékszeregyüttes (1. depó) került elő. Az értékes tárgyakat – talán egy díszes ruha vagy szertartási öltözet darabjait – tartalmazó kincsegyüttest valószínűleg áldozati felajánlásként helyezték el. (V. Sz. G.)

Az ásatásokkal a magnetómeres geofizikai felméréssel is megfigyelt sánrcsészletet és a hozzá kapcsolódó településobjektumot, illetve a településtől északra elhelyezkedő ún. Fésűs-sánc szerkezetét, valamint az Ágyú-hely halomcsoport egyik kisebb halomsíriját vizsgáltuk meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

D. MATUZ, EDIT – NOVÁKI, GYULA (2002): Spätbronzezeitliche, Früheisenzeitliche Erdwälle – Nordungarn. IPH X, MNM, Budapest, Abb. 45.)

NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA – DÉNES JÓZSEF – FELD ISTVÁN – SÁRKÖZY SEBESTYÉN (2009): Heves megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiája 2. – Budapest: Castrum Bene Egyesület, Eger: Bükki Nemzeti Park Igazgatóság

V. SZABÓ GÁBOR – CZAJLIK ZOLTÁN – REMÉNYI LÁSZLÓ (2014): Egy vaskori fegyveres konfliktus nyomai. Új topográfiai eredmények a dédestapolcsányi Verbecse-tető kutatásában I. – Magyar Régészet

A Bükk-vidék földvárai

Megye	Település	Elnevezés	Korszak
B. A. Z.	Arló	Várhegy	Középkori
B. A. Z.	Bánhorváti	Földvár	Őskori
B. A. Z., Heves	Borsodnádásd – Szentdomonkos	Vajdavár	Őskori
B. A. Z.	Bükkábrány	Temető	Őskori, középkori
B. A. Z.	Bükkaranyos	13. sz. földvár	Őskori
Heves	Bükkszék	Pósvár	Középkori
Heves	Bükkszenterzsébet	Nagykő	Őskori
B. A. Z.	Bükkzsérc – Cserépfalu	Füzérkő vára	Középkori
B. A. Z.	Cserépfalu	Mész-tető	Őskori
B. A. Z.	Cserépfalu	Odor-vár	Középkori
B. A. Z.	Cserépváralja	Cserépvár	Középkori
B. A. Z.	Dédestapolcsány	Dédesi-vár	Középkori
B. A. Z.	Dédestapolcsány – Mályinka – Nagyvisnyó	Verbecse-bérc	Őskori
Heves	Egerszalók	Maklyánvár	Középkori
Heves	Felsőtárkány	Várhegy	Őskori
B. A. Z.	Hangony	Birinyivár	Középkori
B. A. Z.	Hangony	Pogányvár	Őskori
B. A. Z.	Harsány – Kisgyőr – Borsodgeszt	Halomvár	Középkori
B. A. Z.	Kazincbarcika	Várhegy	Középkori
B. A. Z.	Kisgyőr	Alsó-Kecskevár	Középkori
B. A. Z.	Kisgyőr	Hársas	Őskori
B. A. Z.	Kisgyőr	Várhegy (Majorvár)	Középkori
B. A. Z.	Kissikátor	Várhegyese	Középkori
Heves	Mátraderecske	Kanázsvar	Középkori
B. A. Z.	Miskolc	Leányvár	Középkori
B. A. Z.	Miskolc (Bükkszentlászló)	Nagysánc	Őskori

Megye	Település	Elnevezés	Korszak
B. A. Z.	Miskolc (Miskolctapolca)	Várhegy	Őskori
B. A. Z.	Sajóivánka	Vár	Középkori
B. A. Z.	Sajómercse	Vár	Középkori
B. A. Z.	Sajónémeti	Várhegy	Középkori
B. A. Z.	Sajószentpéter – Sajókápolna	Korcsolyás	Középkori
B. A. Z.	Sajóvelezd	Vártető	Középkori
B. A. Z.	Sály	Latorvár	Középkori
B. A. Z.	Sály	Latorvár-tető	Őskori
B. A. Z.	Sály	Léleklyuk-tető	Középkori
B. A. Z.	Sály	Ősrű vára	Középkori
Heves	Sirok	Kisvár-hegy	Őskori
Heves	Sirok	Vár	Középkori
Heves	Szarvaskő	Vár	Középkori
Heves	Szilvásvárad	Éleskő-vára	Középkori
Heves	Szilvásvárad	Gerenna-vár	Középkori
Heves	Szilvásvárad – Bélapátfalva	Kelemen széke	Őskori
Heves	Tarnalelesz	Köbölvár	Középkori
B. A. Z.	Tibolddaróc	Kácsi vár	Középkori
B. A. Z.	Uppony	Dedevár	Középkori
B. A. Z.	Uppony	Földvár	Középkori
B. A. Z.	Vadna	Vártető	Középkori
B. A. Z.	Vatta	Testhalom	Őskori
Heves	Verpelét	Földvár	Középkori
B. A. Z.	Bogács	Paszag-puszta	Őskori
Heves	Felsőtárkány	Kő-köz vára	Középkori, őskori?
B. A. Z.	Bükkzsérc	Hódos-tető	Őskori

ON THE TRAIL OF PREHISTORIC RAMPARTS AND MEDIEVAL FORTIFICATIONS

Earth fortifications in the Bükk Mountains

Earth fortifications as protected natural values

Earth fortifications in everyday language are designated as locations and constructions established in historical ages, fortified with banks, ramparts and ditches. According to the Hungarian law on the protection of nature, an earth fortification is *'a linear or compact-shaped earthwork established for defence purposes that as an identifiable topographical element represents historical, cultural, geomorphological or landscape values'*. From a historical aspect, however, earth fortification is an overall designation for ruined fortifications irrespectively from the building material of its long-ago structural elements. The majority of earth fortifications in the region have been preserved by today primarily merely in landforms. In most cases, it cannot be determined at first sight whether the fortification were made up by ramparts, or they are collapsed structures, i.e. perished traces of walls or planks can be recognised in the ruins. To such question, response can be given by a researcher focusing on earth fortifications by applying carefully selected archaeological methods.

In the operational area of the Bükk National Park Directorate (BNPD) the number of registered earth fortifications is 159 among which 30 to 40 are located in the area of the Bükk National Park or at its surroundings.

Preservation of earth fortifications

During the millennia and centuries elapsed since their establishment, the state of earthworks has undergone significant transition thus their present appearance provides limited information on their former extent. Unfavourable physical processes (sweeping of scrubs, erosion, etc.) experienced at the location of earth fortifications result in their further decay. To this, human activities neglecting their values also contribute as well as illegal treasure hunters equipped with metal detectors cause serious damage by digging, impairing and laying hands on irreplaceable cultural treasures.

In order to decelerate their decay, reverse and mitigate the unfavourable natural processes as well as to restrain the harmful impact of human activities, interventions facilitating rehabilitation have been carried out at seven locations by the BNPD in the framework

of the project entitled *'Earth fortifications and Cumanian mounds (tumuli), our landscape and cultural values – Nature and landscape protection rehabilitation of earth fortifications'* (Registration number: EEEOP-4.1.0.-15-2016-00030).

- 1) BÉlapátfalva, Szilvásvár – Kelemen széke (Kelemen's Chair; Bronze age, early Iron age fortified settlement)
- 2) Bükkzsérc – Hódos-tető (Hódos Hilltop; Bronze age fortified settlement)
- 3) Cserépfalu – Mész-tető (Mész Hilltop; Bronze age, early Iron age fortified settlement)
- 4) Felsőtárkány – Kő-köz Castle (Bronze age [?] earth fortification, Medieval pontifical [?] inhabitancy)
- 5) Felsőtárkány – Várhegy (Castle Hill; Prehistoric, Bronze age fortified settlement, Medieval fortress)
- 6) Nagyvisnyó, Mályinka, Dédestapolcsány – Verepce-bérc, Dédes vára (Verepce Crag, Dédes Castle; Bronze age, early Iron age fortified settlement, Medieval earth fortification and fortress)
- 7) Sajónémeti – Várhegy (Castle Hill; Medieval earth fortification)

In order to achieve a more accurate impoundment of earthworks at all above locations as well as possibly detect less known structures, airborne LiDAR (laser scanning) photos were taken.

The history and topography of earth fortifications have been supplemented with remarkable new data through the preventative archaeological studies carried out at the intervention locations in 2018.

In order to rising earthworks to view, in the framework of their natural and landscape rehabilitation, scrub clearing, spacing of young forest stocks and dead wood relocation have taken place. To reduce treading erosion, wooden and stave steps have been installed. At some locations, partial restoration of earthworks and filling up illegal borrow areas became necessary. In some cases, by displaying wooden barriers, the safety of visitors has been enhanced which items also conduce the controlling of visitors by preventing valuable rocky grasslands from treading.

At five earth fortifications, nature trails with a total length of nearly 20 km have been established. Information boards displayed provide an insight to visitors on the history of the mottes as well as the wildlife and geography of their environment. Recreation is facilitated by forest furniture and rain shelters.

Confining of spoliation at sites preferred by treasure hunters is facilitated by placing out camera traps.